

Злочин без покарання	174
Покарання без злочину	180
Безправ'я	184
Засоби знищення	187
Фаталізм	194
Тиранія	199
Ерос і Танатос	208
Імперіалізм	213
Воля	218
Агора та Агон	223
М'яке та тверде	226
Більшість і меншість	229
Краса	234
Любов	238
По той бік німоти. Епілог	248

ВСТУП

Ця книжка народилася з наших поїздок Україною. За два з половиною роки після початку повномасштабної російської війни проти України ми здійснили понад 40 подорожей деокупованими чи прифронтовими територіями — на Півночі, на Сході, на Півдні. Чимало разів ми були лише в кількох кілометрах від ворога. Наші поїздки були волонтерськими (здебільшого ми привозили автівки для військових, книжки для цивільних) та інформаційними: ми робили репортажі кількома іноземними мовами про російські злочини в Україні та їхні наслідки. Плоске, Бобрик, Русанів, Нова Басань, Харків, Бородянка, Чернігів, Макарів, Мотижин, Бузова, Горенка, Мощун, Ірпінь, Буча, Харків, Дергачі, Безруки, Ізюм, Капитолівка, Одеса, Коробчине, Кам'янка, Долина, Слов'янськ, Миколаїв, Херсон, Краматорськ, Святогірськ, Суми, Тростянець, Охтирка, Глухів, Дніпро, Нікополь, Кривий Ріг, Лиман, Богородичне, Довгеньке, Дружківка, Костянтинівка, Яцківка, Лиман, Запоріжжя, Гоптівка, Прудівка, Слатине, Нечволодівка, Куп'янськ, Біленьке, Вербівка, Балаклія, Залиман, Шевченкове, Благодатне, Посад-Покровське, Первомайськ, Ягідне, Зеленівка, Апостолове, Зеленодольськ, Марганець, Велика Новосілка, Комар, Времівка, Тернувате, Нікополь, Нововоронцовка. Країна заговорила різними іменами.

У цій книжці багато з того, що ми побачили й почули. Але вона не є репортажною. Ця книжка філософська — або, радше, це спроба філософського репортажу. Вона є спробою осмислення реальності цієї війни. Осмислення тих засадничих понять, на які спирається людське буття. Осмислення того, як ці поняття постають для людей, яких торкнулася війна.

Ця книжка охоплює лише фрагмент нашого досвіду. Чимало залишиться за кадром. Але для нас, українських гуманітаріїв, важливо, що ми під час війни, всередині цієї війни, попри океан болю, продовжували мислити. Продовжували говорити. Продовжували бути, за Аристотелем, *zoon logon echon* — живими істотами, що мають здатність думати та огортати думки у слова.

Ми дякуємо нашим друзям з Українського ПЕН, Ukraine-World, Українського кризового медіа-центру, Інтерньюз-Україна, Міжнародного фонду «Відродження», Харківського літературного музею за буття-поруч у цих поїздах або за підтримку в них. Ми дякуємо Волонтерському центру Благодійного фонду «Коло» за допомогу в пошуку і купівлі автівок для військових. Дякуємо Києво-Могилянській академії за можливість викладати тут навіть під час війни. Дякуємо Віденському інституту наук про людину та його програмі Documenting Ukraine за підтримку нашої репортажної діяльності. Дякуємо програмі Віртуального українського інституту перспективних досліджень (VUIAS) за підтримку в написанні цієї книжки. Дякуємо Мистецькому Арсеналу за пропозицію нам бути кураторами фокус-теми Книжкового Арсеналу 2024, що надихнуло нас назвати книжку саме так. Програмний есей того Арсеналу є прологом у цій книжці.

Дякуємо виданням «Країна», «Українська правда», «The Ukrainians», «La Nouvelle Revue Française», «The Irish Pages», «Arrowsmith press», «Linkiesta», «Clarín», «Asymptote», «Kometa», «El Espectador», «La Tercera» та іншим за публікацію деяких текстів, з яких виросла ця книжка.

Дякуємо усім тим чудесним людям, з якими ми зустрічалися під час цих подорожей.

Дякуємо нашим батькам та нашим дітям.

Дякуємо Збройним силам України.

ЖИТТЯ НА МЕЖІ

*І межі немає — лише кордон і мета,
невловимо близька і гостра,
така висока й проста.*

Катерина Калитко

*Бо ця Любов,
що як тупі ножі,
гірка Любов,
яка стає твоєю,
тримається на тих,
хто на межі.*

*І тих,
хто за межею.*

Артур Дронь

Сьогодні від Києва до фронту — вісім годин автіркою. Це якщо рухатися на Схід чи на Південь. Якщо на Північ, то до російського чи білоруського кордону — близько трьох.

Танк їде повільніше за автірку. Тому інколи нам здається, що між нами та справжньою небезпекою — велика відстань. Ворожі ракети та дрони летять значно швидше за автірку. Тому нерідко саме твій квартал стає епіцентром цієї війни.

Люди у Львові та Києві, Кременчуці та Дрогобичі, Рівному та Хмельницькому бодай раз відчули, що лінія фронту проходить прямо у них під вікнами. У їхньому пологовому у Дніпрі. У їхньому супермаркеті у Кременчуці. Чи в їхньому дитячому садочку у Броварах.

Але ніщо так не повертає у реальність, як подорож автіркою у напрямку лінії фронту. Перші кілька сотень кілометрів мало

чим дивують, хіба що столичні затори залишаються позаду. Але на відстані у п'ятдесят кілометрів від лінії фронту поступово зникають цивільні автівки, а вже у тридцяти кілометрах відчутно переважають військові.

Будинки та споруди все частіше мають сліди від влучань. Поранені, сліпі домівки — що ближче до межі, то менше віцилих вікон. Здається, вони не дивляться на зовнішній світ, вони дивляться всередину себе.

З вулиць зникає вуличне світло, кольори та людські обличчя. Зникають діти та молодь. Що ближче до межі — то швидше старіє цивільне населення. Поки не залишаються лише ті, кого неможливо переселити, хто вріс корінням у свою землю, як столітні дерева. Ці люди є продовженням власних домівок, заручниками своєї географії, своєї історії.

Що ближче до межі, то більше реальність розріджується — дедалі менше людей, руху, життя. Людина на вулиці — це подія. Відкрита кав'ярня — центр спорожнілого кварталу. Військова автівка, яка на швидкості пролітає повз тебе, — це екшн. Віддалені звуки вибухів повністю витісняють звичний шум міста. Що ближче до межі, то більше зростає швидкість пересування, адже тут усі розуміють: смерть наближається швидше, аніж рухаєшся ти. Саме повітря стає небезпечним.

Хто ці люди, які залишаються на межі? Хто ті люди, які сюди приходять?

На межі залишаються ті, хто не може вчинити інакше. Як можна залишити Ізюм, якщо ти тут власноруч поховав своїх трьох онуків та їхніх батьків у одній домовині, яку сам зробив з дошок та килимів?

Як можна залишити квартал Корабел у Херсоні, якщо ти доглядаєш 99-річну бабусю, яка лежить у квартирі з забитими фанерою вікнами, за декілька кілометрів від ворожих позицій? Тобі залишається триматися за думку, що бабуся таки доживе до ста років, а ворог таки відступить.

Мешканці Херсона, які пережили окупацію та затоплення, спускаються жити під землю. Саме там вони сьогодні влашто-

вують виставки і читають книжки. Попри смерть, яка падає з неба замість дощу. У них забрали їхні бібліотеки — вони влаштовують буккросинг в укриттях багатоповерхівок на Острові.

Мешканці Кам'янки під Ізюмом живуть у руїнах власних будівель, вивернутих легенями назовні. Вони зачищають свої подвір'я від протипіхотних мін та намагаються клаптик за клаптиком лагодити свої оселі. З того матеріалу, що його завозять волонтери. З того, що підкидають військові. Вони виборюють життя у смерті, довго і терпляче, розуміючи, що їхнього життя не стане на те, щоби відбудувати все.

Мешканці Великої Новосілки, або Великої Янисолі — ця грецька назва нагадує, що ці землі були заселені греками, виселеними з Криму Катериною II, — пережили російський наступ 2022 року. Український контрнаступ влітку 2023-го також починався тут. Взимку 2024-го, за десять кілометрів від лінії фронту, вони піклуються про своїх свійських тварин та працюють на своїй землі, готують варення, яке наполегливо пропонують взяти з собою відвідувачам. Тут, на цьому південному чорноземі, росте усе. Він чорний і плодучий, як первинна енергія життя. Але сьогодні, коли ми видаємо цю книжку, Великі Новосілки окуповані росіянами. Вони це життя нещадно вбивають.

Мешканці Ізюма приходять оплакувати своїх померлих, затиснутих під завалами багатоповерхівки на вулиці Першотравневій (нині — Вулиці Пам'яті), в якому в один момент від 500-кілограмової російської авіабомби загинуло 52 людини. Приходять згадати, як повільно помирала їхня сусідка з третього поверху, яка потрапила у пастку. Згадати, як відмовився вийти з-під тих завалів сусідський хлопець, в якого після вибуху не залишилося обличчя і який не міг ані говорити, ані їсти.

Мешканці Харкова пишуть вірші на стінах своїх будівель.

Мешканці Посад-Покровського збирають книжки для бібліотеки, якої немає.

Мешканці окупованих Пологів диктують свої вірші тим, хто сьогодні з іншого боку фронту. Під час телефонного дзвінка.

Ці люди залишаються на межі.

Цю межу тримають військові. Дорослі у пікселі, вирвані зі свого власного дому, щоби тут місяцями не належати собі. Ризикувати власним життям, діяти за наказом, спати у чужих домівках, в окопах, в бліндажах.

Вони з нуля відтворюють нову спільноту, з її правилами та порядками, з її зв'язками, з її гумором, з братерством, сестринством, з щоденними втратами. Вони говорять своєю мовою, яка дедалі менше зрозуміла цивільним. На цій межі, у кожній її точці, щоразу народжується нова Січ.

Серед дорослих у пікселі трапляються ті, хто має особливу внутрішню силу. Ті, хто дивиться за межу — бо саме там їхній дім.

Для них боротися на межі — це боротися також за те, що за межею. За двір дитинства, який залишився в окупації. За тополі на шкільному подвір'ї, які пам'ятають твою першу закоханість. За ліс під Маріуполем чи за будинок у Старобільську, в якому щойно зробив ремонт — а тепер там оселилися окупанти. За колекцію вишиванок, яка залишилася у шафі в Пологах. Бо сусіди розповідали, що окупанти розстрілювали і їх, ці самі вишиванки, з ненависті до всього українського, навіть українського одягу.

Там, за межею, ще так багато нашого. Того, що ще треба спробувати повернути. «І межі немає — лише кордон і мета, невловимо близька і гостра, така висока й проста», — говорить за них українська поетка Катерина Калитко.

Ця межа проходить нашою країною. Для багатьох із нас два роки тому вона проходила зовсім близько. Руйнування в Ірпені, Бородянці чи у Мощуні нагадують про це сьогодні. Тепер вона трохи далі. Тепер до цієї межі — вісім годин автівкою.

Але хоч би де вона проходила, ця межа перестала бути метафорою. Як і смерть, пустка чи втрата. Ці слова повертають собі буквальне значення. Вони залишають порізи та опіки.

Там, на межі, де життя стикається зі смертю, воно ще ясніше окреслює свої кордони. Ще ясніше відчуває, де воно завершується і починається небуття. Де починає тиснути тиша ніщо.

Життя на межі — це межа самого життя, це точка, де життя бореться за себе відчайдушно, де захищає кожен свій міліметр. Життя на межі — це вразливість наших тіл, тендітність наших селищ, неперервність нашої турботи.

На межі відбувається те, що змінює все. Вона — не периферія якогось центру, вона і є центр. Немає ніякого протиставлення центру і межі, бо межа і є центром. Її ритм — це ритм серця. Вона качає кров, від якої живе весь організм.

Межа — це там, де все починається, а не закінчується.

На цій межі наш світ не зникає. Він там народжується.

Саме там, у розрідженому небезпекою повітрі, народжується спокій та безпека, яка дозволяє мільйонам людей ввечері ставити будильник, планувати робочий день, призначати зустрічі наступного місяця.

На тій межі, у непорушності снайпера, який нерухомо чатує на ворога, та у зосереджених рухах піхоти, яка закопується в землю і не має права залишити позиції, народжується та свобода пересування, яка дає можливість мільйонам людей з-поза меж України взяти квиток на літак у Париж чи Торонто, полетіти в іншу точку світу.

У зруйнованих селах бере свій початок те саме людське піклування про довкілля, яке спонукає європейські уряди обмежувати викиди CO₂ чи впроваджувати нові екологічні програми. Це все починається там, де 85-річна баба Ніна з села Коробчине, яка дивом вижила після потрапляння снаряда у власний будинок, продовжує жити у літній кухні, але не залишає руїни власного будинку, адже там живуть її домашні пси — як члени її родини.

Саме там, де екіпаж медаваку, ризикуючи власним життям, везе пораненого з позицій до стабілізаційного пункту, народжується та любов, яка живе у наших рухах, коли ми беремо на руки